

Гробовете и гробни съоръжения (II–IV век) от площад „9 септември“ (дн. „Александър I“) в София

Йордана Николова^a

^a Регионален исторически музей – София, пл. Бански 1, 1000 София, България; yordana.nikolova@abv.bg

Graves and Funerary Structures (2nd-4th Century) from the Square „9th of September“ (now „Alexander I“) in Sofia

Yordana Nikolova^a

^a Regional Historical Museum – Sofia, 1 Banski Sq. 1000 Sofia, Bulgaria; yordana.nikolova@abv.bg

ABSTRACT

The research at today's Square „Alexander I“ (then Square „9th of September“) took place in 1958 under the supervision of Magdalina Stancheva. It was carried out due to the need for modern redevelopment of the square, with archaeological work focused on four separate excavations covering key parts of the area. Over 103 funerary structures were uncovered in the closest zone to the fortress wall of the ancient city of Serdica. The majority of them are tegulae graves (total of 64), as well as ordinary grave pits (total of 15). There is no information about the type for 11 of the funerary structures, and another 11 do not have numbers and are only mentioned without being studied. The number of funeral structures under the square is likely higher. Among the findings is a brick grave containing the remains of three individuals (two adults and one child), as well as one cremation in an urn. The latter ritual is attested for the first time in the necropolis area. In addition to the cremation in the urn, there are 8 more cases of cremation known from the excavations - all from tegulae graves. The inventory is relatively poor, with a few exceptions. The use of this part of the necropolis probably began in the middle of the 2nd century and continued until the middle or second half of the 4th century. The research has not been published until now, which is why the article represents a kind of attempt to present part of the revealed archaeological heritage under today's Square „Alexander I“.

KEYWORDS

necropolis, burial structures, tegula graves, cremation, inhumation

Въведение¹

Благодарение на местоположението си по трасето на важния за Империята Диагонал път (*Via militaris*) селището бързо се развива икономически, в резултат на което след 106 г., при император Марк Улпий Траян (98–117), получава право на автономно управление и градска уредба (Иванов 2020, 8). В чест на императора градът започва да се нарича *Ulpia Serdica*. През втората половина на II в., по време на съвместното управление на император Марк Аврелий и сина му

¹ Настоящото изследване е финансирано по Националната програма „Млади учени и постдокторанти - 2“ на Фонд „Научни изследвания“ на Министерство на образованието и науката.

Комод (между 176 и 180 г.), градът е укрепен с крепостна стена (Иванов 2020, 31–33). През 161–163 г., още в първите години от управлението на Марк Аврелий, в Сердика са отсечени първите емисии провинциални монети – на Фаустина и на Луций Вер (Мушмов 1912, 271; Йорданов 2014, 35, 40).

С реформата на император Диоклециан (284–305) Сердика става столица на провинция Вътрешна Дакия, част от диоцеза Дакия в префектура Илирик (Данчева-Василева 2017, 21). С важните религиозни промени в началото на IV в., през 313 г., християнството е признато за равнопоставена религия. За наличието на голяма християнска общност в Сердика още в тези ранни години говори фактът, че тук през 343 г. заседава църковен събор (Данчева-Василева 2017, 34).

Едни от най-ранните археологически проучвания на територията на съвременна София са свързани с разкриването, проучването и документирането на гробове, зидани гробници и други гробни съоръжения от античната епоха. До наши дни е акумулирана значителна по обем информация за двата най-значими некропола на античния град Сердика – източния и западния.

Настоящата статия допълва известната до момента общата картина на Източния некропол на Сердика. Резултатите от проведените през 1958 г. наблюдения и проучвания на тогавашния площад „9 септември“, дн. „Александър I“, не са публикувани досега. В работата са използвани съхраняваните в научния архив на Регионален исторически музей–София полеви дневник, графична документация (общо пет чертежа на неномерирани гробни съоръжения) и фотодокументация на част от структурите. Проучвателят Магдалина Станчева публикува няколко кратки съобщения за некропола, включително и важното сведение за наличието на погребение в урна (Станчева 1958; 1980; 2009, 91–92). Подобен ритуал не е регистриран на друго място в некрополите на Сердика, което прави примера от пл. „9 септември“ особено значителен за изясняване на погребалните обреди на населението, обитавало града в античността.

Източният некропол

Източният некропол е най-големият некропол на античния град Сердика. Границите му могат да бъдат очертани въз основа на документираните гробни съоръжения. Най-близките гробове отстоят на 172 m източно от укрепената територия на града, което показва, че той е ситуиран по-близо до крепостната стена отколкото по-малкия, Западен некропол. При строежа на бившия Партиен дом, намиращ се точно пред Източна порта, са разкрити две раннохристиянски базилики и един баптистерий в съседство. Те са съществували последователно една след друга и около тях не са открити гробни съоръжения (Станчева 1964, 159). Южно от базиликите е разкрит път с настилка от каменни плочи, водещ към некропола (Станчева 1964, 166). Най-близките до крепостната стена гробни съоръжения се намират под днешния площад „Александър I“. Некрополът се развива по-скоро на североизток от крепостта, като на юг са открити две гробници – т.нар. гробница с архангелите на ул. „Ген. Гурко“ и друга на ул. „Лега“ (под някогашния хотел „Континентал“).² Като крайна точка в източна посока се явява сводова гробница, открита на ул. „Оборище“ № 5. На север последните гробни съоръжения са локализирани под днешния бул. „Княз Ал. Дондуков“ (Станчева 1980, 23).

Площта, на която са разположени откритите до момента гробни съоръжения от Източния некропол, възлиза на 334 декара. Според уредените със закон граници на резервата, Източният некропол заема цялата II зона, ограничена съответно от съвременните улици „Ангел Кънчев“,

2 За ориентир са използвани съвременни сгради и инфраструктура. Последното се дължи на факта, че посредством публикуването на резултатите от спасителните разкопки в поредицата Археологически открития и разкопки обектите са влезли в научно обращение с тези наименования.

Гробове и гробни съоръжения (II–IV век) от площад „9 септември“ (дн. „Александър I“) ...

„Софийска комуна“ и „Малко Търново“ на запад, бул. „Княз Ал. Дондуков“ на север, ул. „Сан Стефано“ на североизток, бул. „Евлоги Георгиев“ на югоизток и ул. „Ген. Гурко“ на юг. Откритите до момента съоръжения дават възможност да се стеснят границите до площад „Александър I“ на запад, бул. „Кн. Ал. Дондуков“ на север, ул. „Ген. Гурко“ на юг и ул. „Кракра“ на изток (Станчева 1989, 8). Цялото пространство не е плътно усвоено от некропола, а по-скоро могат да се обособят шест големи и три малки зони с различни концентрации на гробни съоръжения. Тези с по-висока гъстота на funerални съоръжения се развиват от изток на запад по площта на некропола, докато по-малките остават по-скоро в периферията. Най-голям брой гробни съоръжения има около базиликата „Св. София“ и поради тази причина тя е смятана за „сърцето“ на некропола. Районът в близост до църквата е използван за извършване на погребения сравнително дълго време – от средата на II – началото на III в. до XVI–XVII в. Документирани са индивиди, погребани по езически, християнски и мюсюлмански обред. Най-късните гробове са свързани с времето, когато сградата е действала като джамия (края на XIV – началото на XVIII в.). В тази връзка християнската постройка играе ролята на важен хронологически индикатор за некропола, тъй като различните ѝ строителни етапи и преустройства застъпват някои от гробните съоръжения.

Некрополът съдържа над 500 гробни съоръжения от осем различни типа. Най-опростените са обикновени гробни ями, класифицирани от Л. Гетов като тип III за съоръженията от I–IV в. (Гетов 1970b, 2), докато Н. Русев ги отнася към тип I за късноантичните гробове от Втора Мизия (Rusev 2012, 386). От Източния некропол на Сердика до момента са известни 120 обикновени гробни ями, представляващи 23% от общия брой на регистрираните гробни съоръжения. Към втория тип се отнасят гробове с покритие от стреховидно поставени тегули. Л. Гетов ги обособява в тип VI (Гетов 1970b, 5–6), а Н. Русев – в тип II (Rusev 2012, 387). Общият им брой в Източния некропол е 50, като в тази бройка не влизат разгледаните по-долу гробове. Третият тип са саркофазите, принадлежащи към тип VIII по Гетов (Гетов 1970b, 6) и към тип IV според класификацията на Н. Русев (Rusev 2012, 389). Те са само осем на брой или 1% от документираните гробни съоръжения. В групата са включени и три по-различни по характер „саркофази“. В по-ранни публикации като такива са определени и други гробни съоръжения, които обаче не представляват същински саркофази. В устройството и градежа си те по-скоро се доближават до цистите. Зиданите гробове са следващите гробни съоръжения, откривани в некропола. Те съответстват на тип IX.A по Л. Гетов (Гетов 1970b, 6) и на тип III по Н. Русев (Rusev 2012, 388–389). При класификацията на Л. Гетов типът е разделен на три варианта: вариант А с плоско покритие; вариант Б със засводено покритие (по-късно от него се развиват сводовите гробници) и вариант В – гробници мавзолеи (Гетов 1970a, 131). В старата литература зиданите гробове с плоско покритие са определяни като „плоски гробници“. В по-късните изследвания са регистрирани като „гробни камери, зидани от тухли с плоско покритие от каменни плочи, обикновени или бипедални тухли“ (Шалганов, Иванов 1992, 83). По своята същност и градеж всички те спадат към тип IX.A по Л. Гетов. Зиданите гробници числено преобладават над останалите гробни съоръжения в Източния некропол на Сердика. Представляват 31% или 159 броя от общото количество структури. Определени са като тип VIII по Н. Русев (Rusev 2012, 352) и тип IX.B по Л. Гетов (Гетов 1970b, 7). Цистовите гробове са последната група съоръжения, срещани в Източния некропол на Сердика. Те са най-малобройни – само три примера и представляват под 1% от общия брой гробове. Всички са открити под базиликата „Св. София“. Отнесени са към тип VII в изследването на Л. Гетов (Гетов 1970b, 6). Този тип гробни съоръжения са по-добре засвидетелствани през Късната античност по Западното Черноморие, като в изследването на Й. Гатев са включени към тип III (Гатев 2004, 9–10). Подобни съоръжения се срещат и във Втора Мизия, където са класифицирани като тип III (Rusev 2012, 388–389). С оглед на данните от некропола под площад „Александър I“ бихме могли да добавим и осми тип гробни съоръжения, срещани в Източния некропол – урни с кремирани

Обр. 1. Общ план на проучванията (нег. № IIIМИС33а-8, фотоархив РИМ–София)
Fig. 1. General Plan of the Research (negative no. IIIМИС33а-8, photo archive of RHM–Sofia)

останки. Трупоиъгарянето в урна спада към тип ВБ-1, според класификацията на Л. Гетов (Гетов 1970b, 5). Този вариант е най-често срещан при могилни гробни находки, а кремацията може да бъде в или извън могиления насип (Гетов 1970b, 5).

Археологически проучвания на площад „9 септември“ (дн. „Александър I“)

Разкопките в тази част на столицата са свързани с изравняване на терена с цел премахване стръмния наклон от изток на запад по посока на сградата на тогавашния Министерски съвет. Дейностите са свързани с цялостно преустройство на площада – премахване оградата на бившия дворец, сградата на дворцовата кухня и облагородяване на пространството в съвременен за епохата вид (обр. 1). Работата е концентрирана в четири отделни сектора под формата на изкопи за канали с дълбочина 2.50 м съответно:

1. Южно от Националния Етнографския музей³ с посока изток–запад;
2. Западно от Националната художествена галерия с посока север–юг;
3. В двора на Националната художествена галерия с посока изток–запад;
4. В северната част на площада – от ул. „Московска“ към бул. „Кн. Ал. Дондуков“ с посока изток–запад.

Ръководител на разкопките е Магдалина Станчева – уредник в Музея за история на София. Поради голямата разкопана площ с нея на терен са двама историци (полеви дневник, Научен архив РИМ–София, папка № 1, № 4). Проучванията се състоят в две фази: първа наблюдения и

3 Националната художествена галерия се намира в западната (лява) половина на бившия Царски дворец, а Националният етнографски музей заема източната (дясна) половина на сградата.

Гробове и гробни съоръжения (II–IV век) от площад „9 септември“ (дн. „Александър I“) ...

втора – археологически проучвания. Проучвателската работа е изцяло съобразена със строителните темпове. Ръководителят на проучванията споделя: *„Съобразявайки се с извънредно бързите и напрегнати темпове на работата на обекта, осигурено бе редовно наблюдение и спешно разкопаване“* (Станчева 1958, 25). Продължителността е около два месеца – началото на февруари до първите дни на месец април 1958 г.

Гробни съоръжения, част от Източния некропол на Сердика, са засечени във всички изкопи: *„В канала, южно от Етнографския музей, срещу самия вход за Националната галерия на дълбочина 1.40 м са открити човешки кости и черепи от разрушени погребения. В друг изкоп на същия канал са намерени един до друг (по сведения на работниците) 6 черепа и кости. Отделни човешки кости са намерени и при изкопа при ул. „Московска“ пред Музикалното училище. На ъгъла между ул. „Московска“ и площада – погребение, покрито с римски керемиди. Пак там – глинена урна, захлупена с друга урна. Урната съдържа обгорели парченца човешки кости. При откриването на урната е била счупена, но всички кости са събрани. Непосредствено до урната е открита глинена лампа.“* (полеви дневник, Научен архив, РИМ–София, папка № 1, № 4).

На територията на площада и останалите изкопи са открити общо 103 гроба, от тях – 89 са номерирани,⁴ а 14 не притежават номер. Част от гробовете остават непроучени, а само констатирани. Вероятно броят на гробните съоръжения е по-голям. Важно е да се отбележи, че тук е засвидетелстван най-висок брой гробове с покритие от стреховидно поставени тегули от всички зони в целия некропол. Ясно дефинирани като такива са общо 63 броя, за 11 от случаите няма информация, а 15 съоръжения представляват обикновена гробна яма. При една има евентуални, но несигурни свидетелства за наличието на ковчег (№ 3).⁵ Открит е и един зидан гроб, определен от проучвателката като зидана гробница (№ 46) и един стреховиден гроб, обграден с камъни (№ 36).⁶ Както и вече споменатото погребение в урна – структура, регистрирана за първи път на територията на некропола. Проучвателката я обвързва с местното население на Сердика: *„тук сердикийците са погребвали своите мъртви в езически времена, по тракийски обичай – тялото му е изгаряно, а пепелта поставена в глинена урна... За бедния сердикиец е бил добър и гроб, направен от няколко тухли за подложка и четири или шест керемиди, които са образували двустрех покрив над него...“* (Станчева 1980, 24). Пепелта от кремацията е поставена в урна, покрита с друг подобен съд, което свидетелства за местни традиции, но те не са изцяло характерни за тракийското население. В надписите от града от III в. се срещат не малко траки (Иванов 2006, 42), но дали те са запазили погребалния си обред с кремация на този етап от проучванията е непотвърдено.

По отношение на ритуала има ясно изявен превес в полза на трупополагането (54 случая),⁷ за 19 от погребенията липсва информация. За разлика от всички останали проучени сектори от некропола тук има сигурни свидетелства за трупоиъгаряне. Те наброяват общо 11 примера,⁸ като сигурно засвидетелствано трупоиъгаряне на място е регистрирано при четири погребения – №№ 20, 25, 26 и 64. До момента не са открити гробни съоръжения с кремация на територията на Източния некропол. Изключение прави само гроб 1980/26, регистриран южно от трансепта на базиликата „Света София“ (Шалганов 1989, 63). Той е идентичен с гроб № 64 от проучванията на пл. „9 септември“. Последният има засвидетелстван овъглен пласт с дебелина от 4 см, намиращ

4 Гроб № 51 са три гробни съоръжения под един номер.

5 Номерацията на гробните съоръжения от проучванията при площада следват номерацията на проучвателката от полевия дневник.

6 Структури от този тип, обградени с камъни, не се срещат в останалата част на Източния некропол. Такива има засвидетелствани в Западния.

7 В някои случаи по повече от един индивид; погребения с трупополагане №№ 1, 2, 4–7, 10, 12, 14–18, 23–24, 27, 31–34, 39–47, 49–50, 52–53, 55, 57, 59, 63, 65, 66–69, 71, 73, 75–76, 81–82, 85–88.

8 Гробове №№ 20–21, 25–26, 28–30, 36, 48, 55 и 64.

се непосредствено върху тухления под на стреховидния гроб.

Гроб 1980/26 е един от реперите за долната хронологическа граница на некропола около базиликата „Св. София“. Той е сред трите най-дълбоко вкопани гроба на т.нар. ядро. Обособяването на отделни хронологически пластове е дело на К. Шалганов, един от най-дълго работещите в некропола, проучвател. Той разделя „живота в некропола“ на два пласта. Първи, долен, от средата на II до края на III в., и втори, горен, от първата половина на IV в. (Шалганов 2005, 470). Гроб 1980/26 е датиран по монета, намерена „до главата на скелета“ (Шалаганов 1989, 64). Тя, обаче, има три различни интерпретации в отделните публикации: в първата е идентифицирана като монета на император Луций Вер (161–169) (Шалаганов 1989, 64); по-късно е разчетена като автономна монета на Паутолия на император Марк Аврелий (161–180) (Шалганов 2005, 472). Според инвентарната книга на отдел „Нумизматика“ към Регионален исторически музей–София тя е автономна монета на Сердика при император Марк Аврелий (161–180) (МИС 479). Въпреки разминаването в определянето на монетата, все пак този гроб поставя начало на използването на некропола в 70-те години на II в., към което време най-вероятно принадлежи и въпросното погребение № 64 от пл. „9 септември“.

Гробовете със засвидетелствана инхумация са с различна степен на запазеност на скелетите. В девет от случаите са открити само черепите. В голяма степен човешките кости са зле запазени и до проучвателите са достигнали само фрагментирани останки, основно от дългите кости на долните крайници и ребрата. Ориентацията на съоръженията е различна, като в най-голям процент е изток–запад (38), като за 34 от погребенията главата е на изток, а в три е на запад. За 23 от погребенията няма информация, а 17 от тях са в посока североизток–югозапад и два с посока северозапад–югоизток.

Имаме много малко информация за положението на тялото. Това, което би могло да се определи като тенденция, е обърнатият с лице към земята череп – засвидетелствано в шест гроба⁹. При три гроба (№№ 1, 67, 68) ръцете са на таза, при едно (№ 9) са скръстени на кръста, а при гроб № 13 лявата ръка е покрай тялото, а дясната е под бузата. Интересно е да се спомене и един засвидетелстван случай на деформиране на череп (№ 10), при който задната част е издължена. Що се отнася до пола и възрастта на погребаните, в тази част на некропола имаме информация за осем възрастни, от които една жена, и три детски погребения. Половото и възрастовото диференциране е изцяло въз основа на откритото на терен и неговото анализиране спрямо инвентара и размера на запазените кости. Не са правени изследвания от специалист антрополог.

По повече от един скелет е засвидетелстван в зидания гроб № 46 – три индивида, от които двама възрастни и едно дете. В гроб № 2, за който нямаме информация за типа съоръжение, са открити три черепа един до друг и пръснати кости около тях. В този случай вероятно става въпрос за препогребване или за неясни граници и характеристики на самото съоръжение. Сигурен случай за препогребване обаче имаме на 0.50 м от гроб № 41, където са намерени човешки кости и челюст в глинен съд. При гроб № 67 от ляво на черепа са регистрирани на купчина челюст и ребро от друг индивид. Темповете по време на разкопките през 1958 г. не позволява особено детайлно проучване на археологическата ситуация: *„Цялото място около погребения № 7–10 (от 7.2.1958 г.) е пълно с останки от други разрушени гробове – керемиди, единични кости. Откриха се на едно място две прихлупени една до друга керемиди, до тях вертикално забита в земята половин от антично блюдо. В пръстта наоколо се намериха две малки глинени антични съдчета – дълбоки панички и една лампа“* (обр. 2) (полеви дневник, Научен архив, РИМ–София, папка № 1, № 4). Въпреки това, акумулираната информация е от значение за цялостната картина на Източния некропол на Сердика.

9 №№ 24, 46, 51, 52, 53, 87

Обр. 2. Ситуация около погребения № 7–10 (нег. № IIIМИС33а-34, фотоархив РИМ–София)
Fig. 2. Situation around Burials No. 7–10 (negative no. IIIМИС33а-34, photo archive of RHM–Sofia)

Освен гореизброените, на територията на площада се регистрирани и четири празни гроба.¹⁰ Те са определени от проучвателката като кенотафи. Във всички случаи е упоменато, че „...след вдигането на стреховидното покритие от керемиди имаше само пясък...“ (полеви дневник, Научен архив, РИМ–София, папка № 1, № 4). И в четирите случая няма наличен инвентар, освен в гроб № 60, при който „под керемидите се откри само малък стъклен фрагмент“ (полеви дневник, Научен архив, РИМ–София, папка № 1, № 4). Наличната информация не дава яснота дали костният материал в гроба е излял или наистина става дума за кенотаф. Това биха били първите такива съоръжения, регистрирани на територията на некропола.

Що се отнася до по-интригуващи случаи от некропола, трябва да се спомене едно съоръжение от тегули, в което са открити чифт дебели кръгли пранги на краката на погребения. За самия гроб и ситуацията му на намиране няма информация в полевия дневник, но прангите са инвентирани във фонда на музея (МИС А 1621). Единствената снимка на терен на погребението е от Ст. Бояджиев, който го интерпретира като „езичника роб“ (Бояджиев 2002, 130).

Инвентар

Предметите, откривани като гробен инвентар в Източния некропол, могат да се разделят на две големи групи. Първата обхваща личните вещи на починалия – елементи на костюма, накити и други дребни предмети като амулети, игли за коса или останки от материи на дрехите. Във втората група се включват предмети, които са положени в гробното съоръжение от близките на погребения по време на ритуала или при извършването на поменални практики.

От общо 103 погребения само в 20 има сигурни индикации за открит инвентар. В шест

¹⁰ Гробове №№ 8, 22, 54 и 60.

има открити лични вещи, в 14 са открити гробни дарове. В повечето случаи гробовете с гробни дарове са придружени от наличието на монети. Има четири гроба, съдържащи само монети. В седем от случаите, т.нар. инвентар се намира над, около или в съседство на гроба. Поради този факт, те не са взети под внимание.

Гробовете, в които са засвидетелствани по-интересни лични вещи, са №№ 1, 2, 11 и 81.¹¹ В гроб № 1 са открити на всяка ръка на покойника по една обла медна отворена гривна с отпечатък от тъкан на вътрешната страна, а под кръста на лявата страна на скелета – ажурен костен гребен, прикрепен с медни нитчета. Гробното съоръжение е обикновена яма, в която по интерпретация на проучвателката е погребана жена. Гребенът е двустранен, спадащ към тип II, вариант IIa по типологията на С. Петкович за материалите от Горна Мизия (Petković 1995, 23, Т. VII). Сам по себе си той се отличава по своята изключителна изработка, украса, ширина и дебелина (Узунова 2017, т. VI–37). Средната му пластина е декорирана с перфорации във формата на кръст. Спрямо други екземпляри от провинциите Долна Мизия, Скития и Вътрешна Дакия, гребенът е датиран към периода IV – средата на V в. (Petković 1995, 23). Основана част от тези находки произхождат от некрополи (Узунова 2017, 199).

До един от черепите в гроб № 2 е открит наниз от мъниста с различна форма и материал: кръгли, продълговати, от кехлибар и стъкло, както и малък стъклен амулет във формата на животно. Инвентарът от този гроб, както и този от гроб № 81, в който е открита метална фибула, наподобяват на ситуация от гробни съоръжения, открити при базиликата „Св. София“, по-точно гробове 2003/12 и 2002/5. В първия случай, до десния крак на скелета, е открита желязна фибула, а при стъпалата – кабари от обувки. Във втория гроб са открити комплект от бронзови апликации от коланна гарнитура, кръстовидна фибула, дръжка от железен нож и сини мъниста (Иванов 2008, 24). И двата гроба са с ориентацията североизток–югозапад, като единият е обикновена гробна яма, а другият – тегулен гроб. Според проучвателя им инвентарът и ориентацията са доказателство за етническата принадлежност на погребаните към племето на сарматите. Марио Иванов отнася гореспоменатите комплекси към края на III – началото на IV в. (Иванов 2008, 25). Ориентацията на гроб № 81 също е североизток–югозапад, а тази на гроб № 2 не е указана. Гробовете от площад „9 септември“ са подобни на двата примера от „Св. София“, но не може да се каже нищо категорично за етническата принадлежност на погребаните.

Освен двете метални гривни в гроб № 1, гривна е открита и в погребение № 11, но в този случай тя е изработена от стъкло. Стъклени гривни са откривани рядко в некропола (едва осем броя за целия некропол, основно от зоната при „Св. София“). Всички представители са намерени в сводови гробници, по няколко, а в един гроб при базиликата, проучен през 1912 г., са нанизани на дългата кост на горния крайник на погребания (Филов 1913, 88).

Гробните дарове са предмети, съпътстващи покойника. Положени са в гроба по време на самото погребение или са оставени там впоследствие. Поставянето на гробни дарове е характерно за езическите ритуали. По-богатите погребения в Източния некропол, особено тези извън гробниците, са считани за езически. Тези в гробниците пък могат да бъдат приемани за реминисценция на отминалия вече политеизъм или оправдани със споменатите поменални практики. Най-честата находка от тази група са балсамариите. Характерни са по-скоро за езическия ритуал, но присъстват и в гробовете на ранните християни. Доказателство за последното е зидан гроб на дете на ул. „Г. Бенковски“ (Огненова 1964, 153). Инвентарът се състои от четири стъклени балсамария, две бронзови ситули и обкови от дървено сандъче. Балсамариите и останките от сандъчето са открити около гръдния кош, а ситулите, поставени една в друга, при краката (Огненова

11 Останалите два гроба са №№ 84,85. В първия е открита метална част от колан, а във втория част от накит.

Гробове и гробни съоръжения (II–IV век) от площад „9 септември“ (дн. „Александър I“) ...

1964, 153). Балсамариите са използвани за тоалетни принадлежности като съд за съхранение на парфюми и други благовония.

Балсамарии са срещат в 26 от структурите в целия некропол, основно от околността на базиликата. По-рядко те са откривани по повече от един. С едно изключение от гореспоменатия гроб на ул. „Г. Бенковски“, всички останали са от гробници. От проучванията при пл. „Александър I“ балсамарий е открит в зидан гроб № 46, интерпретиран от проучвателката като гробница.

Стъклени съдове, освен балсамариите, се срещат рядко. Все пак високата концентрация на стъклени фрагменти в гробовете и около тях показва тяхното присъствие. Открити са общо две стъклени чаши на територията на некропола. Единият от екземплярите е отнесен към IV в. въз основа на неговата форма (Огненова 1964, 153). От проучванията на площада стъклена чаша е открита в гроб № 11.

Интересен е въпросът, отнасящ се до по-големия брой лампи, откривани при останките от едно погребение. В източния край на гроб № 47 са открити пет керамични лампи и една кана, интерпретирана от проучвателката като *terra sigillata* (МИС A1133).¹² На територията на некропола са открити общо осем лампи, произхождащи основно от сводови гробници. Спрямо тяхната функция, местонамирането им е логично. Откриването на голям брой керамични лампи в гробници от различен тип, вероятно сочи към следи от някакъв обряд. Съоръжения от Кабиле и по-ранни от Аполония показват подобни ситуации. В могилен гроб с кремация от околностите на Кабиле са открити няколко керамични лампи. Гробът е поставен във времето на II–III в. (Лозанов 2010, 420). Подобна ситуация се среща и в погребения от края на втората четвърт на IV в. пр.Хр. в Аполония, където поставянето на лампи в гробовете става много често срещана практика (Баралис 2019, 372). Откритото на територията на сердикийския некропол вероятно е реминисценция на погребална практика от по-ранни епохи.

Като цяло с няколко изключения структурите от площада са бедни на инвентар. В Източния некропол предметите на лукса са рядко срещани. Анализът и сравнението на публикуваните материали от некропола показва ясен превес на находки под и около базиликата „Св. София“. Докато концентрацията на находки там е от средна към висока, то тези в околностите са с по-ниска.

Гробове с тегули от Източния некропол на Сердика

Гробовете с покритие от стреховидно поставени тегули представляват 8% от общия брой на всички регистрирани до момента структури на територията на некропола. Л. Гетов ги отнася към тип VI в своята типология (Гетов 1970b, 5–6), а Н. Русев – към тип II (Rusev 2012, 387). Особено популярни стават в днешните български земи след края на I в., като през II–III в. са характерни за градските некрополи и могили (Гетов 1970b, 6). Покритието на гробните ями с тегули е оформяно направо на терена. За покритие са използвани няколко (до три за човек с нормален ръст) чифта тегули, подпрени на горния си край. Двата триъгълни отвора на късите страни са затваряни с по една отвесно изправена тухла (Гетов 1970a, 141). Често билото им е покрито с ред от имбрекси (Гетов 1970a, 141). Само в един случай – гроб № 10 при паметника „В. Левски“, е установено настилане на дъното на гроба с тегули (Мешеков, Стоянова 2018, 425).¹³

Общият брой на гробовете с тегули в Източния некропол е 50, без разглеждания тук сектор (пл. „9 септември“), но вероятно бройката им е по-голяма. Основната част от тях са намерени при църквата „Св. София“ (34 броя) и при паметника „В. Левски“ (11 броя). Останалите пет са при Народното събрание – четири броя, и един при ул. „Г. Бенковски“. В основната си част гробовете

12 Каната всъщност е с черен лак и щампована украса. Датирана е в III в. (Shalganov 2011, 13, обр.13)

13 Останалите два гроба са №№ 84,85. В първия е открита метална част от колан, а във втория част от накит.

са съсредоточени в югоизточната и най-западната част на некропола.

Преобладаващата ориентация на съоръженията е запад–изток, като има три примера с посока север–юг и други два с отклонение на северозапад–югоизток. По отношение на надлъжното им сечение са документирани единствено ями с правоъгълна форма. В много от случаите покритието е силно пострадало вследствие на обитаване през следващите епохи. Най-подробна информация за състоянието на структурите има от проучванията при паметника „В. Левски“. ¹⁴ От общо 11 проучени там гробове със стреховидно покритие, само три са нарушени. Най-често се наблюдава покритие от тегули в два реда. Сред тях най-голям интерес представлява гроб на бебе, което е поставено между две тегули, а главата му е подпряна с фрагмент от тухла (Мешеков, Стоянова 2018, 425). Прави впечатление, че преобладаващите индивиди, погребани под стреховидни тегулни гробове, са деца (само четири са на *Adultus*). Размерите на ямата са строго индивидуални и отразяват възрастта на погребания. Дължината варира около 1.40 m, само четири са между 1.80 и 1.95 m. Ширината е около 0.40 m при детските и 0.50 m при гробовете на възрастни индивиди. Употреба на ковчези или дървено покритие не е установена. От гледна точка на инвентара могат да се определят като бедни. Относно датировката на съоръженията има разлика в датите на използване на типа. Тези при базиликата „Св. София“ са датирани във II–III в. въз основа на стратиграфската им позиция и инвентар. Те се намират в така нареченото „ядро“ на некропола, заради което е логично да се приеме една по-ранна датировка. Със сигурност датират от езическия период. Тези при паметника „В. Левски“ са определени с радиокарбонна проба на костите. Датата им е V–VI в. (Мешеков, Стоянова 2018, 469). Със сходна датировка е тегулен гроб на ул. „Бенковски“ (Огненова 1964, 156). Той не се различава по нищо от вече споменатите. Няма гробен инвентар. Според проучвателката има още тегулни погребения в тази част на некропола, използвана между втората половина на III и V в. (Огненова 1964, 156).

От топографска гледна точка некрополът е хронологически разделен. Най-ранните гробове се намират най-близо до крепостната стена. Тази теза се потвърждава от откритото под площад „Александър I“. Най-ранните примери при базиликата „Св. София“ са от втората половина на II в. Колкото по на изток се развива некрополът, толкова по-късни стават съоръженията. С разширяването на некропола гробовете от периферията му са с по-късна дата от тези в т.нар. „ядро“. Това би могло да се свърже и с наличието на социално обусловени различия между отделните участъци. Вероятно погребаните около базиликата „Св. София“ са с по-висок социален статус. А тези, пръснати по периферията, принадлежат на по-бедно население.

Заклучение

Проучванията под днешния площад „Александър I“ за първи път са представени в по-подробно. До сега бяха известни само откъслечни данни по отношение на някои от структурите. Представени в по-цялостен план, резултатите допълват общата картина на Източния некропол на Сердика.

Резултатите от разкопките показват нови гробни структури и ритуали, които не се срещат на други места в некропола. Регистрирана е кремация в урна, както и няколко други трупоиизгаряния в гробове със стреховидно покритие. Част от кремациите са извършени на място. Все пак инхумацията е преобладаваща и в тази част на некропола. Ситуацията тук показва промените в начина на погребване, настъпили през II–III в. на територията на Римската империя. Ако през I в. трупоиизгарянето е с изявен превес, то през II в. започват все по-често да се срещат и трупопола-

¹⁴ Непубликувани данни от проучванията през 2018 г. източно от паметника „Васил Левски“ (бул. Я. Сакъзов № 2–4) ми бяха предоставени от Полина Стоянова (РИМ–София), за което сърдечно ѝ благодаря.

Гробове и гробни съоръжения (II–IV век) от площад „9 септември“ (дн. „Александър I“) ...

гания (Гетов 1970b, 8). През III в. двата ритуала са вече сумарно изравнени, а в следващото столетие превесът е в полза на трупополагането (Гетов 1970b, 9). Промяната на погребалния ритуал показва и промяна в разбиранията за задгробния живот.

Погребаните тук, в мнозинството си са жители на Сердика. В по-ранните публикации са правени предположения за етническата принадлежност на част от тях, но заключенията не могат да се потвърдят категорично. Налични са отделни индикации по отношение на ориентацията и гробния материал, но те трябва да подлежат на общо изследване и анализ.

Началната дата на използване на некропола е в средата до 70-те на II в., започвайки на изток от източната крепостна стена на античния град. Според проучвателите именно тук трябва да бъде най-ранната част от некропола (Шалганов 1989, 63). Хронологически зоната от некропола под пл. „Александър I“ съвпада с т.нар. долен пласт от края на II – средата на III в. при базиликата „Св. София“ (Шалганов 1989, 64). Интензивното използване на некропола се поставя след средата на III в., когато се оформя и т.нар. ядро (Иванов 2008, 25). Според проучвателката Магдалина Станчева, гробните структури в тази част се датират между III и V в. сл.Хр. (Станчева 1958, 25). А погребението в урна тя отнася към II – първа половина на III в., свързвайки го с местно тракийско население, живеещо в Сердика (Станчева 1980, 23; 2009, 92).

Интерпретацията на разглежданите гробни съоръжения се намира в зависимост от наличните археологически данни. Много често ориентацията на гробните структури от сердикийския некропол служи за определяне на религиозната принадлежност. Спазвайки създадената традиция, проучвателите на Източния некропол определят всички гробове, имащи различна ориентация от запад–изток за езически. Освен това ориентацията служи и за хронологически индикатор – всички гробове с различна от унифицираната след приемането на християнството посока запад–изток са отнасяни към по-ранната фаза на некропола (средата на II – края на III в.). От общо 103 проучени гроба, имаме информация за ориентацията на повечето структури и в по-голям процент те се отнасят до „християнския обред“ – с посока запад–изток. Съгласно възприетите норми, споменатите по-горе структури трябва да се датират в по-късния етап на използване на некропола – след средата на IV в. Част от открития инвентар в гробовете от площада също свидетелства за тази по-късна дата на част от съоръженията. Градските некрополи през IV в. са с изявена запад–изток ориентация, която се запазва почти без изключения (Иванов 2008, 25). Освен ориентацията, за хронологически индикатор служи и дълбочината на вкопаване. Този способ се дължи най-вече на ситуацията около т. нар. „ядро“ при „Св. София“, заради високата концентрация от различни по-време и характер съоръжения. Много от тях са разрушени от други funerални структури или от основите на самата църква. Ако тази зависимост е отчетлива за ситуацията при базиликата „Св. София“, то тя не е приложима в останалите зони на некропола. Вероятно използването на частта от некропола на площад „Александър I“ започва в средата на II в. и продължава до средата – втората половина на IV в.

Цитирана литература

- Баралис, Ал. 2019. Гробове и погребални обреди в Аполония през IV в. пр.Хр. В Баралис, Ал., Панайотова, Кр., Недев, Д. (ред.) *По стъпките на археолозите. Аполония Понтийска*. София: Фабер, 370–372.
- Бояджиев, Ст. 2002. Сердика (Serdica). Градоустройство, крепостно строителство, обществени, частни, култови и гробнични сгради през II–VI в. В Иванов, Р. (ред.) *Римски и ранновизантийски градове в България*, т. 1. София: Иврай, 125–180.

- Гатев, Й. 2004. *Погребален обред по Западното Черноморско крайбрежие през Късната античност (IV–VI в.)*. Непубликуван автореферат на докторска дисертация. София.
- Гетов, Л. 1970а. *Погребални обичаи и гробни съоръжения в българските земи през римската епоха (I–IV в.)*. Докторска дисертация.
- Гетов, Л. 1970б. *Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I–IV век)*. *Археология* 1, 1–12.
- Данчева-Василева, А. 2017. *История на средновековна Сердика IV–XIV век*. София: Захарий Стоянов.
- Иванов, М. 2006. *Надгробните плочи от Сердика (II–III век)*. *Археология* 1–4, 38–48.
- Иванов, М. 2008. Археологически данни за чуждо етническо присъствие в Сердика през III–IV век. В Върбанова, В., Кирова, Н. (ред.) *София и нейното културно-историческо наследство (Сердика – Средец – София 4)*. София: ИТУС, 23–28.
- Иванов, М. 2020. *Сердика от Клавдий до Хадриан (Разкопки и проучвания 45)*, София: Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките.
- Йорданов, С. 2014. Хронология на Филипополското монетосечене в периода 88–193 г. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика* 10, 31–41.
- Лозанов, Ив., Христов, К. 2010. Спасително проучване по трасето на АМ „Тракия“, лот 4, км. 281+500–281+600, обект № 6, в землището на с. Кабиле, община Тунджа. *Археологически открития и разкопки през 2009*. София: Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките, 419–422.
- Мушмов, Н. 1912. *Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе*, София: Издателство Асеновци.
- Огненова, Л. 1964. Погребения от некрополите на Сердика, открити на ул. „Бенковски“. В: Герасимов, Т. (ред.) *Сердика. Археологически материали и проучвания*, т. 1. София: Издателство на Българската академия на науките, 153–159.
- Станчева, М. 1958. Археологически открития на площад 9 септември. *София* 1.1, 25–26.
- Станчева, М. 1964. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. В Герасимов, Т. (ред.) *Сердика. Археологически материали и проучвания*. 1. София: Издателство на Българската академия на науките, 159–164.
- Станчева, М. 1980. Некрополът на Сердика. Във: Велков, В., Станчева, М., Чолпанов, Б., Купенова, Ж. (ред.) *София, древна и млада*. София: Издателство Народна младеж, 23–26.
- Станчева, М. 1989: М. Станчева. Археологическо наследство на София. Формиране, състояние проблеми. В Велков, В., Иванов, Т., Станчева, М. (ред.) *Сердика. Археологически материали и проучвания* 2. София: Издателство на Българската академия на науките, 6–37.
- Станчева, М. 2009. *София – от древността до нови времена*. София: Нов български университет.
- Мешеков, Ю., Стоянова, П. 2018. Спасителни археологически проучвания в Източен некропол на Сердика. *Археологически открития и разкопки през 2017 г.* София: Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките, 423–426.
- Филов, Б. 1913. *Софийската църква „Света София“*. София: Царска придворна печатница.
- Шалганов, К., Иванов, Кр. 1992. Археологически проучвания под северния кораб на базиликата „Св. София“. *Археологически открития и разкопки през 1991*. София, 83–84.
- Шалганов, К. 1989. Стратиграфски наблюдения върху участък от сердикийския некропол. В Велков, В., Иванов, Т., Станчева, М. (ред.) *Сердика. Археологически материали и проучвания* 2. София: Издателство на Българската академия на науките, 59–66.

Гробове и гробни съоръжения (II–IV век) от площад „9 септември“ (дн. „Александър I“) ...

Шалганов, К. 2005. Археологически проучвания под базиликата „Света София“ в София през 1991–2002. В Стоянов, Т., Тонкова, М., Прешленов, Хр., Попов, Хр. (ред.) *HEROS HEPHAISTOS. Studia in honorem Luibae Ogdenova-Marinova*. София: Фабер 469–480.

Petković, S. 1995. *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*. Beograd: Arheoloski institut.

Rusev, N. 2012. Burial rituals in the period of late antiquity in the territory of the province of Second Moesia. In Vagalinski, L., Sharankov, N., Torbatov, S. (eds). *The Lower Danube Roman Limes (1st–6th c. AD)*. Sofia: NIAM–BAS, 481–403.

Shalганов, К. 2011. *Archaeological Monuments in Sofia. Travel Guide*. Sofia: ITUS 98 EOOD

Graves and Funerary Structures (2nd-4th Century) from the Square „9th of September“ (currently „Alexander I“) in Sofia

Yordana Nikolova

(summary)

This article complements the existing general picture of the Eastern Necropolis of Serdica. The research of today's Square „Alexander I“ (formerly Square „9th of September“) was conducted in 1958 under the direction of Magdalina Stancheva, due to the need for redevelopment of the square. The surveyed areas are divided into four separate zones: south of the National Ethnographic Museum from east to west; west of the National Art Gallery from north to south; in the courtyard of the National Art Gallery from east to west; in the northern part of the square – from „Moskovska“ street to „Kn. Al. Dondoukov“ boulevard from east to west.

Over 103 graves were uncovered, many of which remain only documented without being thoroughly examined. This is due to the rapid pace of construction. A large portion of the uncovered graves are tegulae graves with roof-like covers (total of 63). There is no information available for 11 of the cases, and 15 structures represent ordinary grave pits. One case has potential but uncertain evidence of the presence of a coffin (no. 3). Also uncovered was a brick grave, designated by the investigator as a brick grave (no. 46), and a roof-like grave surrounded by stones (no. 36). Additionally, a burial in an urn was found – a structure registered for the first time in the territory of the Eastern Necropolis.

With one exception – grave No. 1980/26 in the area around the Basilica „St. Sophia“, cremation graves are registered for the first time in the necropolis territory. They amount to a total of 11 graves, four of which are with on-site cremation, as well as one cremation in an urn.

The total number of tegulae graves in the Eastern Necropolis is 50, excluding the sector discussed here (Square „9th of September“), but their count is likely higher. The majority of them were found near the church „St. Sophia“ (34 in total) and near the monument „V. Levski“ (11 in total). The remaining five are located near the National Assembly – four of them, and one near „Georgi Benkovski“ street.

Apart from several graves, the inventory is poor. Out of a total of 103 burials, inventory was found only in 20 of them. Six contain personal items, while 14 contain grave offerings. In most cases, graves with offerings are accompanied by the presence of coins. There are four graves containing only coins. In seven cases, the so-called inventory is found above, around, or in the vicinity of the grave. Due to this fact, they have not been considered.

As the results of the research are published in a more comprehensive manner for the first time, an attempt has been made to integrate them into the overall known situation in the necropolis.